

INHOUD

WOORD VOORAF	9
1 JEUGD	11
2 DIENSTBODE	31
3 HUWELIJK	53
4 JONG GELUK	68
5 STRIJD	86
6 ARMOEDE	105
7 SCHEIDING	124
8 OORLOG EN EMANCIPATIE	142
9 VOLGENDE GENERATIES	157
10 OUDERDOM	180
BIJLAGE: HET PAKJE VAN OOM NOL	201

WOORD VOORAF

De afbakening van genres heeft een twijfelachtig nut. Schrijvers ontsnappen sinds jaar en dag aan een indeling in hokjes. Romans hebben trekjes van een essay, geschiedschrijving bevat passages die op fictie lijken, essays krijgen niet zelden een zweem (auto)biografie. Alles loopt door elkaar. Opzettelijk of niet opzettelijk.

Meestal staat het ene genre in dienst van het andere, zoals in een gemengd bedrijf landbouw in dienst staat van de veeteelt. Het essayistische geeft de thematiek van een roman nadruk, fictie verlucht de vaak droge geschiedschrijving, het (auto)biografische maakt van een essay een document humain.

In *Altijd roomboter* heb ik geen enkele van de drie genoemde genres de voorrang willen en kunnen geven. Ik heb het leven van mijn overgrootmoeder aan de vergetelheid willen ontrukken, en beschrijven niet zozeer wie zij 'nu eigenlijk was', maar 'wie zij geweest zou kunnen zijn'. Met de weinige gegevens die ik van haar had en over haar kon vinden, met de verhalen van de familie in mijn achterhoofd en aan de hand van hardnekkige eigenschappen die zich in de volgende generaties doorzetten, heb ik haar leven en de achtergrond waartegen zich dat afspeelt gereconstrueerd. Van de

dienstbodenkwestie naar Domela Nieuwenhuis, van het algemeen kiesrecht naar de gynaecologie. Van haar huwelijk en moederschap naar haar kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen. De toon is nu eens historisch beschrijvend, dan weer die van fictie of het essay. In de fictionele gedeelten gebruik ik feit en fantasie door elkaar. Haar foto staat op het omslag. Ze was echt, een individu. Maar in *Altijd roomboter* wordt ze ook een exempel van haar generatie en haar klasse, en dus een beetje een collectief.

Nelleke Noordervliet

1 JEUGD

De regen slaat tegen de hoge ramen van het ziekenhuis. Mijn overgrootmoeder ligt in een van de twaalf bedden op zaal. Het is zondag 1 oktober 1876. Haar kind is vijf dagen oud. Zijzelf is op 16 september twintig geworden. Liep ze maar buiten, maar het kan niet. Ze is net zo ingebakerd als haar zoon, die in een soort stofdoekenmand naast haar ligt. Het sluitlaken en het kraamverband dwingen haar uitgedijde en wegvloeiende onderlijf in oude vorm terug. Haar borsten zijn gezwollen en beginnen te lekken zodra het kind huilt. Nooit heeft ze geweten dat het zo zou zijn. Niemand heeft haar verteld hoe haar lichaam zou voelen. Het is niet van haar. Ze kan er geen woorden voor vinden. Zo hol en leeg haar buik is, zo hol en leeg is haar verbazing om wat is. Ze is omgeven door vreemden. Zelfs het kind is een vreemde. De vroedmeester hield hem aan zijn enkels omhoog tot hij schreeuwde. Hij leek op een gevild konijn. Rood en blauw. Ze zag hem even later terug, ingerold in wit linnen dat ze zelf had gemerkt. Op voedertijden reiken ze haar die vreemde schreeuwende larf aan. Vrat hij haar eerst vanbinnen op, nu valt hij vanbuiten aan. Dit is moederschap. De bestemming van de vrouw.

Haar zwangerschap was een schande. Ze werd ontslagen en verbannen. Er waren mensen die over haar beslisten.

Vreemden. Mannen met strenge gezichten. Ze kreeg een buik als een trommel. Daarna kwam pijn en water en bloed. Ze heeft haar kiezen op elkaar gehouden, af en toe gekreund, geknarsetand, maar niet geroepen, niet geschreeuwd, geen spektakel gemaakt ook al barstte ze, brak ze, baande zich een te groot dier met scherpe klauwen een weg naar buiten. En toen was er het kind. Ze weet niet of ze van hem kan houden. Ze weet niet of ze van hem moet houden.

Het is stil op de ziekenzaal. Ze zijn bijna allemaal naar de kerkdienst. Niet omdat ze zo vroom zijn maar voor de afleiding. Stuk voor stuk zijn het armlastige moeders die hier komen om te bevallen, zwerfsters, prostituees. Een enkeling is zoals zij, vermoedt ze. Zeker weet ze het niet. Ze vertelt zelf ook niet hoe ze hier is gekomen. Bijna allemaal zijn ze ambulante, op het punt weer de straat op gestuurd te worden, terug naar de gribus waar ze vandaan kwamen. Een van de vrouwen, gisteren binnengebracht, slaapt, het haar in natte slierten over het voorhoofd, de mond open. Een ander ligt koortsig en met holle ogen op de dood te wachten. Haar kind is al door hem gehaald. Niemand krijgt bezoek. Niemand kijkt naar hen om. Ze is te kwaad om te huilen.

De oude bediende van het ziekenhuis, Wijnand Brouwer, heeft haar kind aangegeven op het gemeentehuis. Bijna dagelijks geeft hij bastaards aan.

‘Hoe moet-ie heten?’ vroeg hij, terwijl ze nog daas van de bevalling op bed lag. Ze had het geluk van een bed alleen. Anderen lagen met zijn tweeën in één bed.

‘Johannes,’ zei ze.

‘En de moeder? Hoe heet de moeder?’

Ze keek hem vragend aan. ‘De moeder?’

‘Ja, hoe heet je?’

‘Engelbertha Wiggelaar,’ zei ze.

‘Schrijf het maar op een briefje.’

Ze schreef met bevende hand haar naam onder die van haar zoon.

‘En waar woon je?’

‘Ik kom uit Arnhem.’

‘Dat is niet om de hoek. Schrijf het er maar bij. En je be-roep. Wat doe je voor de kost?’

‘Dienstbode.’

Brouwer nam het briefje van haar aan en vertrok naar het gemeentehuis.

Ze piekert de hele dag over de toekomst. Hoe moet ze voor haar kind zorgen. Wie kan op hem passen. Een kind meene-men in je betrekking is ondenkbaar. In de fabriek werken wil ze niet. Als stiefmoeder Derkjen wat is bijgetrokken, als het kind haar vertedert, wil die wel oppassen. Of ze kan het bij pleegouders onderbrengen. Wie weet wil het weeshuis voor de zorg betalen. Of de diaconie. Ze hebben niet naar haar plannen gevraagd toen ze haar naar Utrecht stuurden om het kind te krijgen. Ze hoopten vast dat het kind zou sterven. Dan was iedereen van het probleem af. Er gaan veel kinderen dood. Elke week sterft hier wel zo’n wurm, heeft de ziekentrouster gezegd. Soms meer. Soms sterven ook moeders. Aan de koorts. Wie schoon is op zichzelf wordt niet ziek. En wie op God vertrouwt al helemaal niet. Veel vuiligheid en klein geloof dus hier, zei hij. Ze heeft haar schouders opgehaald om die vrome verhaaltjes. Wat weet zo’n man van haar godsvertrouwen. Of haar properheid.

Ze kijkt naar haar zoon. Een belletje spuug glanst op zijn

mondje. Er zit een korstje rond zijn neus. Hij is gerimpeld als een oud mannetje. Ze vindt hem lelijk, hij fronsst zijn voorhoofd alsof hij voortdurend zuur proeft. Zou ze het erg vinden als hij doodging? Hij is mijn vlees en bloed, denkt ze, maar hij kan net zogoed van een ander zijn. Hij voelt niet eigen. Hij is van zijn vader, denkt ze. Hij is door zijn vader in mij geplant. Maar zijn vader weet niet van zijn bestaan. Ze zucht. Zo gaat dat. Ze had het kunnen weten. Zo naïef was ze ook weer niet. Niettemin hoop je altijd dat het voor jou anders zal zijn. Natuurlijk heeft hij gezegd: Ik zal voor je zorgen, wat er ook gebeurt. Dat zeggen alle mannen die een meisje ontmaagden. Ze dacht even dat ze binnen was: een net huisje, een moestuin, wat naaiwerk en verder zijn geheime bezoeken en dat wat hij haar toestopte. Ze zou sparen en een winkeltje beginnen.

Mevrouw stuurde haar op staande voet terug naar het weeshuis. Zelf had ze nog niet eens in de gaten gehad dat er iets mis was. Ja, ze bloedde niet meer, maar dat zei niets. Haar rokken gingen niet goed dicht. Ze was elke morgen misselijk. Pijn in haar rug bij het boenen van de gang. Af en toe stond ze uit te blazen met haar hand in haar lendenen. Het rommelde in haar buik. Het bewoog. Maar ze had het op het eten gegooid. Te rijk voedsel, daar was ze niet aan gewend. Mevrouw had de verschijnselen opgemerkt en haar conclusies getrokken.

‘Ik hoef niet eens te weten welke dronken koetsier de vader is. Liever niet. Ik verdraag geen smeerlapperij onder mijn dak,’ zei mevrouw.

Ze kreeg zes weken loon mee, wat volgens de voorschriften was maar waarmee mevrouw makkelijk de hand had kunnen lichten. Dat gebeurde zo vaak. Ze durfde niet,

denkt Engelbertha. Ze durfde me mijn geld niet te onthouden. Ik zou van de daken hebben geschreeuwd wie de vader is, en ook al zou niemand me geloven, zijn reputatie zou eronder lijden. Dat de hare ook niet veel meer waard is hebben ze haar uitgebreid te verstaan gegeven. Alsof ze dat zelf niet wist. Het steekt haar. Het houdt haar om verschillende redenen bezig. Het Burgerweeshuis te Arnhem is een respectabel instituut. Dat zij daar was toegelaten, tilde haar ruimschoots boven het niveau van de arme wezen in het Nieuwe Weeshuis. Christelijke opvoeding, een vak leren voor de jongens, onderricht in naaien, breien en huishouden voor de meisjes en als je zover was een betrekking bij beter gesitueerden. Ze kan het niet uitstaan dat ze het voor zichzelf heeft verpest. Dat hij het voor haar heeft verpest en dat zij ervoor moet bloeden. Ze kan het niet uitstaan dat zo'n misstap haar leven zal bepalen. Alleen een meid van de straat is slechter dan zij. Het is onrechtvaardig. 'Zo is het leven, kind,' zei de weesmoeder. 'Je moet erin berusten. Je moet je plaats kennen en niet in opstand komen tegen het lot. Het is je eigen schuld. De schuld van je zondige vlees.' Hebzucht, ijdelheid, wellust. Ze kan hem te vondeling leggen, maar dat is haar eer te na.

Ze denkt aan haar eigen moeder. Bijna tien jaar geleden is die overleden. Haar jongste zusje van twee ook. Binnen een paar dagen waren ze weg. De achteloze dood nam hier een moeder weg, daar een gezinshoofd, een zuigeling, een spelend kind. Iedereen was erop voorbereid dat het te gebeuren stond. 'We zijn mensen van één dag,' zei haar vader. Maar als dan de dood zo dichtbij kwam dat je zijn gore adem rook, was je toch van slag. Ze was elf toen het gebeurde. Johanna was dertien. Henkie vijf. Die begreep er niets van.

Haar vader had naast het bed gestaan. Zijn grote timmermanshanden langs zijn lijf. 'Dag Bertha.' Een paar maanden later trouwde hij met Derkjen. Nu is hij zelf dood. Zes maanden geleden. Een ontstoken wond. Abces. Bloedvergiftiging. Hij heeft niet geweten dat ze zwanger was. Johanna is ook dood. Vijf jaar geleden vatte ze kou en kreeg longontsteking. Ze mist haar zusje. Nu zeker. Ze zucht en staart naar het brokkelige pleisterwerk van de ziekenhuismuur. Kome wat komt. In de zaal naast de kraamzaal ligt een lijk op de sectietafel. De leerling-artsen staan eromheen. Ze halen het dode lichaam leeg.

Het jongetje is zwak. Terwijl haar energie weerkeert en ze in de keuken helpt bij het snijden van brood, of bij het spoelen van po's, ontbreekt hem meer en meer de kracht het voedsel uit zijn moeder te halen. Hij komt niet aan. Zijn huilen wordt schriller en dunner. Het is alsof ze hem verbiedt van haar te leven. Het is alsof ze hem afstoot en uitdaagt. Kom op dan, bastaard, vecht voor je bestaan! Verover je plek, win het hart van je moeder. Wees een jongen die het leven aankan. Maak je vaders familie te schande door groot en sterk en eerlijk te worden. Wreek je vernedering. Wreek je moeder. Maar er zit geen fut in het kind. Als ze hem verschoont voelt ze een afkeer van de magere beentjes, het gezwollen buikje en het rode, ronde balzakje met het minuscule piemeltje. Het hartje slaat als een razende, licht als een onrust in een zakhorloge. Zelfs als hij slaapt kreunt en klaagt hij nog. Kunnen baby's dromen? Ze wast zijn luiers. Ze wast haar verbanden en ze wacht tot ze terug mag naar Arnhem. Dan zullen ze een plek vinden voor haar en voor haar kind en moet ze weer aan het werk. Zij mag dankbaar zijn voor al-

les wat ze voor haar hebben gedaan. Passend dankbaar en nederig. Berouwvol. Deemoedig. Dat zal haar niet makkelijk afgaan. Ze is nog altijd tot stikkens toe kwaad.

Later zal ze het Utrechtse oponthoud zien als de periode waarin ze meer leerde over het leven en over zichzelf dan in alle jaren daarvoor. Ze was vertrokken uit Arnhem waar ze de mensen, de straten, de rivier, de graven van haar doden kende, ze bezat nog wat flarden van illusies, een handvol dromen, een beetje hoop, en viel in een draaikolk van nieuwe ervaringen, die ze met niemand kon delen.

Voor het eerst van haar leven ging ze met de trein. Was de aanleiding voor de reis niet zo beschamend geweest en haar toekomst niet zo onzeker, ze zou er meer van hebben gotten. Het station ademde het grote leven. En dan de trein, die gigantische kachel op wielen, het vuur, de bezwete stoker, het geknars, gepiep, het geweldige inferno van die paardenkrachten, ze deinsde ervoor terug maar deed daarna of ze een doorgewinterd reiziger was. Ze stapte in de derdeklaswag en zocht een plaatsje. De stoom en het roet belemmerden onderweg haar uitzicht wel enigszins, maar toch keek ze haar ogen uit. Het was of zij stilstonden en het landschap bewoog. De huizen, de verbaasde koeien, de schapen, de weiden, de bomen paradeerden langs. Ze had gedacht dat er in de wagon een lawaai als een oordeel zou zijn, maar dat viel mee. De conversatie van de andere passagiers was uitstekend te volgen. Toen ze vroegen waarheen zij nog moest met die dikke buik – ze zou toch niet in de trein bevallen? – antwoordde ze dat ze naar haar ouders in Utrecht ging. Ze zou bij haar moeder haar kind krijgen. Want haar man was op reis. Voor zaken. Jaja, knikten de passagiers in haar

buurt. Jaja. Niemand geloofde haar. Ze zweeg en staarde uit het raam, tot ze de Domtoren zag. Het kind kantelde.

In de kliniek kreeg ze een kermisbed toegewezen in de gang bij de keuken. Daar bevonden zich nog twee zwangere vrouwen. Na de bevalling zouden ze pas op zaal komen te liggen. Tot die tijd maakten ze zich nuttig. Er vonden diverse onderzoeken plaats. Engelbertha kon er niet aan terugdenken zonder een diepe schaamte te voelen. In het Utrechtse ziekenhuis waren de zwangere vrouwen proefkonijnen. De medicinae doctores in opleiding kregen oefening in de verloskunde door de kunst af te kijken van de ervaren artsen/vroedmeesters en hun eerste schreden op het obstetrische pad te zetten door te experimenteren op het 'waardeloze lichaam' – zo heette dat – van gevallen vrouwen. Geen normale vrouw beviel in het ziekenhuis. Naar het ziekenhuis ging je als er geen andere weg openstond, als niemand voor je kon zorgen. Een ziekenhuis was geen plaats om beter te worden, het was een plek om dood te gaan. Het had Engelbertha een woedende huilbui gekost toen ze haar uitlegden dat ze naar Utrecht moest, omdat de professor daar gratis patiënten behandelde.

Hij had een hooghartige blik, die haar niet eens opmerkte toen ze werd voorgeleid. Nu ja, hij zag haar wel, maar ze had net zogoed een vuilnisvat kunnen zijn. Hij noemde een aantal Latijnse termen, die hij op haar plakte zoals etiketten op een weckfles worden geplakt. Toen hij iets in het Nederlands zei, was ze te zeer bezig met het bestuderen van de studenten – allemaal jongemannen van het soort dat haar zwanger had gemaakt – om te begrijpen dat hij het tegen haar had. De verpleegster die erbij was stootte haar aan en fluisterde

boos: 'Rok uit!' Blozend tot in haar nek deed ze wat van haar werd gevraagd. Een kort gebaar van het professorale hoofd gaf haar te verstaan dat er nog meer uit moest, en ten slotte zette hij haar in een stoel met haar benen wijd, studenten troepten eromheen. In een reflex sloot ze haar benen, maar met een tikje dwong hij haar knieën van elkaar. Het bloed trok uit haar hoofd weg. Niemand had haar ooit zo gezien. Er werd een verschrikkelijk geheim over haar onthuld. Een dodelijk geheim. Wie haar zag zou zich walgend van haar afwenden. Tussen haar oogharen door keek ze naar de studenten. Sommigen zagen voor het eerst een vrouw, een zwangere vrouw. Die keken met een zekere schrik. Anderen keken met ernstige interesse. Bij enkelen zag ze een blos van opwinding en een schittering in de ogen. Nooit, nooit meer zou ze een man aan haar lichaam verdragen als het hiertoe leidde. Er was maar één manier om dit spervuur van blikken op haar dikke buik en haar hulpeloze geslachtsdelen te doorstaan: ze keek strijdlustig terug. De professor liet met zijn harde, koude handen zien hoe breed en gezond haar bekken was. Geen rachitis. Mooie uitgang. Een makkelijke passage. Waarschijnlijk een ongecompliceerde partus. 'Iets voor jou, Van Veen, om mee te beginnen.' Hij knikte naar een bleke jongeman, die het zweet op het voorhoofd had staan, en die ineenkromp toen zij hem in het vizier nam. Uiteindelijk had niet Van Veen haar verlost maar de vroedmeester van dienst. Van Veen was die ochtend niet op komen dagen.

Van alles en allen was ze afgesneden. Niemand kende haar naam. Geen hand was warm. Behalve die van de enige buitenstaander die ze gedurende de week van bedlegerigheid in het ziekenhuis zag. Ze was van de caritas, zei de vrouw. Ze had te doen met meisjes die hun onschuld hadden verlo-

ren. ‘Alleen op de wereld zijn jullie,’ zei ze en kneep Engelbertha in haar onwillige wang. ‘Alleen op de wereld. Niemand trekt zich jullie lot aan. Je weet niet waar je heen moet als je dit vreselijk oord van ziekte en dood verlaat met je kind. Het is toch wat.’ Zo ging ze langs de bedden. ‘Lang niet gezien, Marie,’ zei ze tegen de een. Voor een ander had ze een sinaasappel meegebracht. ‘Kom gauw terug.’ Ten slotte, nadat ze het rondje langs de bedden had gemaakt – bij de koortsigen en bleken, bij de bedelaressen en zwerfsters bleef ze niet lang staan –, keerde ze terug naar Engelbertha’s bed.

‘Zo kind, hoe heet je?’

De vrouw was voornaam gekleed, alsof ze naar de ontvangdag van een freule ging, haar taille ingesnoerd door een stevig korset, dat van haar buste een onneembare vesting maakte: hoog, hard, ongenaakbaar. Het haar was strak weggetrokken onder een hoed, maar voor haar oren had ze twee krullen op haar wangen geplakt. Lippenrood. Een glimlach om de mond zo zoet alsof ze juist chocolaatjes had gegeten.

‘Engelbertha. Wat een mooie naam. Noemde je moeder je ook zo?’

De vrouw had de gave haar aan de praat te krijgen. Mentaal en fysiek wankel van de bevalling, dankbaar dat er iemand belang in haar stelde, luchtte Engelbertha haar hart. De vrouw knikte en klakte met haar tong en stemde in en had begrip en was verontwaardigd en zei uiteindelijk dat ze zo’n behandeling niet had verdiend, maar dat het nergens voor nodig was zich zorgen te maken. Meisjes zoals zij hoefden zich niet in een dienstje af te sloven, ja en amen te zeggen tegen de mevrouw, zich van alles te laten welgeval-

len door de heren des huizes zonder dat ze er een cent beter van werd. Zij had een tehuis waar ze jonge vrouwen die om wat voor reden dan ook niet meer thuis konden wonen of zonder werk waren komen te zitten of een buitenechtelijk kind hadden gekregen, onderdak verschafte. Waren de vrouwen wat op verhaal gekomen, dan kon ze hen aan goedbetaald werk helpen, zodat ze de kosten gemaakt voor hun onderhoud eenvoudig konden terugbetalen. Was dat niet precies iets voor haar? Een goed tehuis, een warme kamer, eten en drinken, en dat kind, daarvoor zou ze wel een pleeggezin zoeken. De goedheid zelve leek ze. Engelbertha vond het maar een vreemd toeval dat in dit hoekje voor verworpenen nou net een engel op bezoek kwam die alle tranen van de ogen kon wissen.

‘Ik heb dat niet nodig,’ zei Engelbertha, ‘maar Truus daar’ – ze wees op een teringlijjdster – ‘die kan wel wat zorg gebruiken.’

De vrouw keek niet eens om. ‘Aan Truus is mijn huis niet besteed.’

‘Ik ga terug naar Arnhem.’

‘En waar ga je dan heen? Heb je een huis? Werk? Geld? Een toekomst? Wat kun je voor je kind doen?’

Ze aarzelde. De vrouw was mooi, ze was aardig, en wat meer was: ze had gelijk.

‘Wat voor werk kan ik dan gaan doen?’

‘Het is geen zwaar werk en je kunt het.’

‘Wat dan?’

‘Je begint als serveerster.’

‘En daarna?’

‘Als je een beetje bent ingewerkt, ga je werken als gezelschapsdame.’

‘Gezelschapsdame. Voor wie?’

‘Voor de heren die mijn huis bezoeken.’

‘Hebt u een hotel?’

‘Zo kun je het noemen.’

Engelbertha zweeg. De vrouw stond op, gaf een klopje op haar hand en zei: ‘Denk er nog maar eens over na. Je kunt me altijd vinden. Op de Mariaplaats. Bij Janna Polderman.’

Bij het weggaan wapperde een vlag van zwaar zoet par-fum achter de vrouw aan. Daarna was de benauwde geur van zweet, weëë kraam, urine en stront ondraaglijker.

Ze heeft een kind, een wezen dat sterft als zij hem niet voedt. Ze is verantwoordelijk voor hem. Maar het gaat niet goed. Hij ligt tijdens het voeden tegen haar aan. Kan nauwelijks meer zuigen. Zijn oogjes draaien weg. Ze tikt hem tegen zijn wangetje. Hij kreunt. Het hoofdje hangt slap aan het magere halsje. Ze zit uren met hem op schoot, weet zich geen raad. Dit is geen doen. Het is haar schuld, alles gaat dood onder haar handen. Moeders, zusjes, planten, dieren, kinderen, liefde, alles verdort. De vingertjes van het kind zijn geelbleek. Het mondje hapt naar adem, naar eten, waar hapt het naar? Er komt nauwelijks meer geluid uit. De beentjes trappen niet meer. Ze trillen. Op het schedeltje kloppen de fontanellen. Ze ziet een fijngetekende blauwe ader lopen over zijn slaap. Pas op het moment dat het leven uit de kleine Johannes wegsliuip slaat een golf van aandoening door haar heen, een pijn die haar nooit meer helemaal verlaat. Vanaf nu vertrouwt ze geen mens meer.

